

ÇALIŞMA YAŞAMI İLE ÇALIŞMA DIŞI YAŞAM ALANLARININ İLİŞKİSİ ÜZERİNE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Dr. İlkay Savcı

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

•••

Özet

1980'den beri çalışma ve çalışma dışı yaşam alanlarının ilişkisi sosyoloji, psikoloji ve örgütsel davranışın önemli konularından biri olmaktadır. Birçok sosyal bilimci geçmişte kadınların çalışma yaşamına girişlerinden dolayı konuyu inceledikleri halde, günümüzde iki alan arasındaki ilişkiyi keşfedecek yeni yollar bulmaya çalışmaktadırlar. Bazıları, her iki alanda yer alan bireylerin rol ilişkileri üzerinde odaklanmaktadır. Bazıları, konuyu iş ve iş dışı tatmini bakış açısından incelemekte ve diğerleri istihdam biçimleriyle ve çalışma dışı yaşam yoluyla alanlar arasında bağ kurmayı denemektedir. Feministler gibi bazı yazarlar, çalışma ve çalışma dışı yaşam arasında daima bir çatışma olduğunu söylemektedirler. Sosyal bilimcilere göre ilişkinin incelenmesinde kuramsal ve metodolojik zayıflık vardır. Fakat bu tartışmalar bize öncelikle çalışma ve aile rollerinin ve bunlar arasındaki çok çeşitli bağların doğasının, daha sonra da iki alan arasındaki etkileşimin niteliğiyle ilgili insanların tutumlarının çözümlenmesine gereksinim olduğunu göstermektedir.

Theoretical Approaches to the Relationship of Work Life and Nonwork Life Spheres

Abstract

Since 1980's the relationship of work-nonwork life spheres has been one of the important subjects in sociology, psychology and organizational behavior. Although many social scientists studied the subject in the past because of participation of women in work life, today they try to find new ways to discover the relation between two domains. Some of them focus on the role relations of people who experience both spheres. Some examine the subject from the perspective of work-nonwork satisfaction and the others try to connect a bond between them through the types of employment and nonwork life. Some writers such as feminists claim that there is always a conflict between work and nonwork. According to the social scientists, examining this relationship has weakness theoretically and methodically. But, these debates show us that firstly, there is a need to analyse the nature of work and family roles and multiple links between them, then attitudes of people related to quality of interaction between two spheres.

Çalışma Yaşamı ile Çalışma Dışı Yaşam Alanlarının İlişkisi Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar

1. Giriş

Çalışma ile çalışma dışı yaşam alanları arasındaki ilişkinin niteliği konusunda, özellikle 1980'lerden sonra artan bir ilgi odağı gözlenmektedir. Bu iki yaşam alanı arasındaki ilişkilerin araştırılmasına, bir yandan çalışan kadınların sayısal artışı nedeniyle, diğer yandan erkeğin mesleği ya da yaptığı işin aile rollerine etkisini belirleme arzusuyla ilgi duyulduğu görülmüştür (PARKER vd., 1972; WATSON, 1987; MARSHALL vd., 1992; SWANSON, 1992). Bu iki alan arasında başlangıçta pek de farkında olunmayan ilişki, araştırmalar ilerledikçe belirginleşmeye başlamıştır. Alanlar arasındaki bağların çok yönlülüğü, alanların kesişim noktasında bulunan bireylerin bireysel özellikleri de dikkate alındığında, çalışma ile çalışma dışı yaşam alanlarının ilişkisine giderek daha titiz bir bakışla eğilmeyi gerektirmiştir. Bu çalışmanın amacı, son yıllarda "Çalışma Yaşamı Niteliği" (Quality of Work Life) ve "Yaşam Niteliği" (Quality of Life) kavramları ile önemi vurgulanan bu iki yaşam alanı arasındaki etkileşim ile bu etkileşimin niteliğini açıklamaya çalışan kuramsal yaklaşımlara dikkat çekmektir (ELIZUR, 1991:313; LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991). Özellikle, iki yaşam alanı arasındaki ilişkinin temellendirilmesinde kuramsal ve metodolojik zayıflığa dikkat çeken, bu ilişkiyi güçlü kuramsal temellere oturtma arzusu taşıyan sosyal bilimciler, çok sayıda araştırma yapmanın kuramsal temelin güçlenmesine hizmet edeceğini ileri sürmektedirler (RAIN vd., 1991).

Çalışma yaşamı alanı ile çalışma dışı yaşam alanı etkileşimine ilişkin araştırmalarda kullanılan metodoloji incelendiğinde, başlangıçta herhangi bir kuramdan hareket edilmediği gibi, istatistiksel ölçümlerde de sadece korelasyonlara dayalı yorumlar yapıldığı görülmüştür (MARSHALL vd., 1992). 1970lerden sonra, çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşamı ilişkisini "tatmin" modeli ile açıklayan araştırmaların örneklem, ölçümler ve düzenleme olarak üç

yönden incelenmesi mümkündür. Örneklemeler genellikle Michigan Survey Araştırma Merkezi'nden alınan iki olasılık ölçümünden elde edilmektedir. Bunlardan birincisi "İstihdamın Niteliği Surveyi" (Quality of Employment Survey), diğeri ise, "Amerikan Yaşam Niteliği Surveyi" (Quality of American Life Survey)dir. Araştırma örneklemelerinin çoğunluğuna bu iki ölçüm kaynaklık ederken, diğere araştırma örneklemeleri, öğretmenler, endüstri işçileri vb. gibi çeşitli meslek gruplarından elde edilmektedir. Ölçümler ise, genellikle Quinn ve Stainesin geliştirdikleri "İş Tanımı Ölçeği-JDI" (Job Description Index) ve Minnesota Tatmin Ölçeği (Minnesota Satisfaction Questionnaire) kullanılarak yapılmaktadır. Diğere bazı araştırmalar Hackman ve Oldhamın "İş Teşhisi Surveyi-JDS" (Job Diagnostic Survey) gibi kendi geliştirdikleri ya da başka araştırmalarda kullanılan ölçeklerden yararlanmaktadır. Çalışma dışı yaşam için kullanılan ölçek, genellikle "Yaşam Tatmini Ölçeği" (Life Satisfaction Scale) dir. Araştırma düzenlenmesinde regrasyon, çoklu regrasyon, fark (discriminant) çözümlemesi, varyans çözümlemesi, faktör çözümlemesi, yol (path) çözümlemesi, çok basamaklı en küçük alan regrasyonları ve Lisrel vb. kullanılmaktadır (RAIN vd., 1991: 295-6; LOSCOCCO/ROSCELLE 1991; MARSHALL vd., 1992).

1. Sosyal Yaşam Alanının Bileşenleri: Çalışma İle Çalışma Dışı Yaşam Alanları

İnsanların günlük yaşamları genel olarak farklı etkinlikleri içeren üç ana zaman dilimine ayrıldığında, bu zaman dilimlerinden birincisi yaklaşık sekiz saatlik çalışma etkinliğine ayrılan süreden, ikinci dilim ise, aile, akraba ve dostlara ya da değişik sosyal etkinliklere ayrılan yine yaklaşık sekiz saatlik süreden oluşmaktadır. Hafta sonu tatili ve yıllık izinler vb. eklendiğinde, bu ikinci zaman dilimi doğal olarak daha geniş bir süreyi kapsamaktadır. üçüncü ve son dilim, uykuya ayrılan süredir. Bu son dilimde herhangi bir sosyal etkinliğin gerçekleşmediği düşünülürse, insan yaşamı, çalışma ve çalışma dışı yaşam etkinliklerinin, ilişkilerinin yaşandığı iki ana zaman dilimine ya da alana ayrılabilceği ortaya çıkar. Sosyal etkinliklerin ve ilişkilerin yaşandığı bu iki alan bireylerin sosyal yaşam alanını oluşturur (LOSOCOCCO/ROSCELLE, 1991; DİKMEN, 1995:117). Bu iki ana yaşam alanının (çalışma-çalışma dışı) birbirini etkilemesiyle ilgili araştırmalar, ya çalışma yaşamının çalışma dışı yaşama ya da tersine çalışma dışı yaşamın çalışma yaşamına etkileri üzerinedir (LOSOCOCCO/ROSCELLE, 1991).

Çalışma alanı ile çalışma dışı alanların ilişkisi, bu alanlarda sosyal etkinlik gösteren bireylerin oynadıkları çeşitli sosyal roller aracılığıyla kurulmaya çalışılmaktadır. İki yaşam alanı arasındaki ilişkinin niteliğini çözümlemeyi amaçlayan yapısal-işlevselci yaklaşım altında geliştirilen sosyal

ağ kuramı, rol kuramı, alışveriş kuramı, yaşam çevrimi kuramı ile feminist yaklaşımlar, iki alanın kesişim noktasında bireyin yer alması nedeniyle kuramsal hareket noktası olarak "sosyal rol" kavramını seçmişlerdir (MARSHALL vd., 1992; BIELBY, 1992). Merton (1970: 245-246) sosyal rolü, sosyal statülere bağlı olarak "başkalarının kalıplaşmış beklentilerine yönelmiş davranış" şeklinde tanımlamaktadır. Ancak, her sosyal pozisyon bir değil birden çok statü ve rolü kapsayabilir. Bu nedenle Merton, belirli bir pozisyonla ilgili rollerin tümü için "rol seti" kavramını kullanmaktadır. Örneğin çalışma pozisyonu, çalışma rolü altında bir rol seti oluşturmaktadır. Çalışma rol seti, çalışan, meslektaş, iş arkadaşı, ast ve üst rolleri, sendika üyesi, işyeri spor takımı üyeliği vb. gibi çok sayıda resmi ve resmi olmayan rolleri bir kişinin üzerinde toplamaktadır. Aynı bireyin çalışma dışı yaşamında da bir rol seti (eş, ebeveyn, evlat, kardeş vb.) olduğu düşünüldüğünde, çok sayıda rolün üstlenilmesinden kaynaklanan rol yükü, rol gerginliği ve rol çatışması olabileceği kolayca görülebilir.

1.1. Çalışma Yaşamı Alanı (Work Life Sphere):

Çalışma yaşamı alanına bireyler "çalışan" rolü ile katılırlar. Çalışma eylemi, düşünsel ya da bedensel emek ağırlıklı olabileceği gibi bazen her ikisinin birarada yaşandığı bir etkinliğe dönüşebilmektedir. Üretime yönelik her insan etkinliği genellikle çalışma olarak adlandırılmakla beraber, "çalışma"dan kasıt "ücret karşılığı çalışma"dır (LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991:183).

Çalışmanın ve çalışma yaşamının, çalışanın kendisi ve ailesi için, çalıştığı örgüt ve toplum için ayrı ayrı önemi vardır. Çalışanın kendisi açısından bakıldığında, çalışma rolü yaşamındaki diğer roller arasında en önemlilerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta bazı insanlar için çalışma rolü, yaşamlarında "anahtar rol"¹ konumunda bulunmaktadır. İnsan için çalışma rolünün öneminin göstergesi, bu role hazırlanmak için beslenen arzu, belirli bir işe duyulan ilgi ve o işe ulaşabilmek için harcanan enerjidir. Küçük yaştan itibaren başlayan hazırlık dönemi, verilen emek, yetişkinlikte iş bulamama veya işsiz kalma korkusu, işinde başarılı olduğunda hissedilen mutluluk ve emekli olduğunda duyulan üzüntü, bu rolün insanlar için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (ERGİN, 1992:72).

Çalışma yaşamı alanında bireyler, işe yönelik bilgileri, yetenekleri ve deneyimleriyle bir çalışma örgütü içinde yer alırlar. Çalışma rolünün özellikleri mevcut örgütsel yapının gerektirdikleri ile bu yapısal özelliklerden etkilenen

1 Anahtar rol: Bireyin yaşamında zaman, ilgi ve enerjisinin çoğunu çeken rol, anahtar rol olarak nitelendirilmektedir (FICHTER, 1994: 103).

çalışanların tutumlarından etkilenir. Nitekim çalışma rolünün özellikleri ile çalışma yaşamından beklentilerin gerçekleşme düzeyi arasında nedensel bir ilişki olduğu üzerine geniş bir literatür vardır (PARKER vd., 1972; KALLEBERG, 1977; CHACKO, 1983; BROWN, 1992). Çalışma yaşamının bireyi ilgilendiren nesnel ve öznel olmak üzere iki yönü vardır. Nesnel yönü, yapısal değişkenler olarak sıralanabilecek çalışma koşulları, işin niteliği, kurallar, teknoloji, yönetim, kariyer fırsatları, ast-üst ilişkileri, grup ilişkileri vb. gibi özellikleriyle bir dizi etkinliği içerir. Öznel yönü ise, bu yapısal özelliklere ilişkin oluşan iş tatmini, iş ve çalışma sargınlığı (job-work involvement)², iş bağlılığı (job commitment) ve örgütsel bağlılık gibi bireylerin çalışma tutumlarından oluşur (NEAR vd., 1983: 129; LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991: 187-188). İşte çalışma yaşamının niteliği kavramı bu iki yönün bileşiminden oluşur ve çalışanlarca arzu edilen nitelikte olması beklenir (SCHERMERHORN vd., 1998: 12). Bireylerin çalışma tutumları çalışma yaşamı niteliğinin önemli bir göstergesidir (LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991: 183).

Bireylerin işleriyle ilgili tatmin duygusu geliştirmeleri için, işin ve çalışma yaşamının nasıl düzenlenmesi gerektiği konusundaki kuramlar arasında "gereksinim-tatmin kuramları" (Herzberg'in ikili etmen kuramı, Vroomun beklenti kuramı vb. gibi) ve "iş özellikleri kuramı" dikkat çekmektedir. İş özellikleri kuramına göre olumlu iş tutumuna yol açacak bir işin, yüksek nitelikli, çeşitli işlemlerden oluşan, anlamlı, geribildirim sağlayan, özerk ve bireye sorumluluk veren bir iş olması gerekir. Nitekim iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişkinin incelenmesinde, "işin niteliği" önemli bir alan değişkeni olarak kullanılmaktadır (CHACKO, 1983). Dikmen (1995:134), kamu çalışanlarının iş tatmini ve yaşam tatmini ilişkisini incelediği araştırmasında "işin niteliğinin" hem iş tatmini hem de yaşam tatmini üzerinde etkili bir değişken olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Ayrıca bireysel özellikler, iş tutumuna etkileri göz önünde bulundurularak, bir değişken olarak ele alınmalıdır (HACKMAN/OLDHAM, 1980; LOSCOCCO/ROSCELLE 1991:185-188). Bir diğer yaklaşım, ücret, işte ilerleme olanakları, iş arkadaşlığı ve denetim gibi çalışma yaşamının ana unsurlarının niteliğini belirlemeye yönelmiştir (QUINN/STAINES, 1979). Literatürde yer alan mikro düzeyde çok sayıda araştırmanın iş (job) ve yaşam tatmini ilişkisini araştırdığı (RAIN vd. 1991), diğerlerinin çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasındaki farklı bağlar ve ilişkileri çözümlenmeye çalıştığı görülmektedir (LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991).

2 İş sargınlığı, bireyin normal iş beklentilerinin ötesinde çok çalışma isteği hissetmesi olarak tanımlanabilir (SCHERMERHORND vd.,1998: 73). Ayrıca İş (job) ve çalışma (work) sargınlığının ayrı fakat yakından ilişkili kavramlar olduğu belirtilmektedir (LORENCE / MORTIMER, 1985).

1.2. Çalışma Dışı Yaşam Alanı (Nonwork Life Sphere):

Çalışma dışı yaşam alanı, bireyin içinde yer aldığı aile, yakın akrabalar, arkadaşlık grupları, sosyal etkinliklerin sürdürülebildiği dernekler, kulüp gibi birlikteliklerdeki sosyal ilişkiler açısından oluşur. Bu yaşam alanı içinde, gerçekleştirilmesi gereken roller ve boş zaman etkinlikleri yer alır (NEAR vd.,1983:129). Çalışma dışı yaşam alanı içinde en önemli birincil grup ailedir. Aile, genellikle kentsel çekirdek aile niteliğinde olup, eşler arası ilişkiler ve ebeveyn-çocuk ilişkisini oluşturan rollerle örülmüştür. Aile çevresinde yer alan yakın sosyal gruplar içinde akraba grupları (aile büyükleri, kardeşler vb.), arkadaş ve komşuluk grupları daha geniş bir sosyal ilişkiler ağı oluşturur.

Small ve Riley (1990: 51), çalışma dışı yaşam alanında en önemli yaşam bileşenlerinden biri olarak ailede, bireylerin sahip oldukları rollere bağlı olarak dört çeşit ilişkinin biçimlendiğini belirtmektedirler: Bunlar karı-koca rollerine bağlı olarak evlilik ilişkisi, anne-baba rollerine bağlı olarak ebeveyn-çocuk ilişkisi, evle ilgili sorumlulukların paylaşımı ve boş zaman etkinliklerini içeren ilişkilerdir.

Doğal olarak, çalışma dışı yaşam alanının da tıpkı çalışma yaşamı alanı gibi arzu edilir nitelikte olması beklenir. Bu beklenti "Yaşam Niteliği" kavramı ile ifade edilmekte ve yaşam tatmini, evlilik tatmini, duygusal durum ya da hoşnutluk (emotional well-being) gibi üç gösterge içermektedir (LOSCOCCO /ROSCELLE, 1991: 200). Swanson (1992: 132-135), çalışma dışı yaşam alanını çalışan anneler, boş zaman, stres, çatışma, çift kariyerli eşler, destek ve başa çıkma vb. gibi alt başlıklara ayırarak çözümlemeye çalışmaktadır.

2. Çalışma ve Çalışma Dışı Yaşam Alanlarının Etkileşimi

2.1. Kuramsal Yaklaşımlar

Gerek çalışma yaşamı (birey-iş-örgüt etkileşimi bazında roller, davranışlar, tutumlar ve ilişkiler açısından) gerekse çalışma dışı yaşam (aile rolleri, ilişkiler, aile dışı gruplar ve kurumlarla ilişkileri açısından), ilgili bilim dallarının geliştirmiş olduğu kuramlar çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu iki yaşam alanının ilişkisini çözümlemeye yönelik araştırmalarda kuramsal temelde zayıflık olduğu, tek bir disipline dayanan kuramların tek başına alanlar arası ilişkiyi açıklamada yetersiz kaldığı belirtilmektedir (RAIN vd., 1991).

Alanlar arasındaki ilişkinin geçmişine bakıldığında, konunun ilk kez gündeme gelişinin endüstrileşmeyle birliktelik gösterdiği görülür. Feodal dönemde, ev ve çalışma alanlarının aynı yerde olduğu, kadının ve erkeğin ailenin ekonomik çıkarları için birlikte emek harcadıkları görülmektedir. Ev ile işin, üretim ile tüketimin bu birlikteliği, değişen ekonomik ve sosyal değişmeyle

aşınmış, önce erkeğin, sonra da kadının ücretli işgücü olarak hane dışına çıkmasıyla, ev ve iş alanları ayrılmıştır (WATSON, 1987:113).

Swanson (1992: 132), çalışma ve çalışma dışı yaşamlar arasındaki karşılıklı ilişkinin çözümlenmesinin kadınların çalışma yaşamına katılmalarıyla gündeme geldiğini ileri sürmektedir. Bu alanların etkileşimini işaret eden ve belli belirsiz verileriyle kuram oluşturma çabalarına öncülük eden, ilk örneklerinin 1930'lu yıllarda görülmeye başlandığı, çalışma rolünün aile yaşamına getirdiği yük ve zorlukları vurgulayan ve çoğunlukla kadının çalışmasına yönelik olumsuz değer yargılarından hareket eden çalışmalarda, kadının işgücüne katılımını engellemeye çalışan bir üslup hakimdir. 1940-49'lu yıllarda savaşa giden erkek işgücünün yerine geçen kadınların, savaş bitiminde beklenenin tersine evlerine dönmeyerek işgücü içinde yerlerini korudukları gibi, giderek artan bir oranda çalışma yaşamına katılmalarını sürdürdükleri görülmüştür. Bu dönemde araştırmacılar, kadının çalışmasının aile üzerindeki etkilerine yönelmişler ve yaşanan sorunlar üzerinde durmuşlardır. 1950'li yıllar ev işlerinin kolaylaşmasına yardım eden teknolojilerin üretildiği ve kadınların ev-iş çatışması şeklinde yaşadıkları stresin azalmaya başladığı dönemin başlangıcı olmuştur. 1960'lı yıllar ise, çalışma yaşamı ve aile yaşamı üzerindeki araştırmaların hız kazandığı bir dönemdir. Kadın hakları mücadeleleri, aile yaşamı üzerinde kendini göstermiş, kadın-erkek kutuplaşması yaygınlık kazanmıştır. İşgücü içinde kadın oranı arttıkça, rol yükü, çalışma programı, çalışma koşulları, bunların ev/aile yaşamına olası etkileri ve iki alanın uyumukonularında araştırmalara yönelim görülmüştür (MARSHALL vd., 1992: 169).

1950'lerden bu yana çalışma ve çalışma dışı yaşam alanlarının ilişkisinin çözümlenmesi konusunda iki temel yaklaşım olduğu görülmektedir. Bunlardan biri "birey"den hareket eden mikro yaklaşımlar, diğeri "sosyal yapı" kavramından hareket eden makro yaklaşımlardır (PARKER vd., 1972; VOYDANOF, 1988; LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991; BROWN, 1992; BIELBY, 1992). Kuramsal olarak bu iki yaşam alanı arasında bağ kurma çabalarının daha önce de belirtildiği gibi, hem mikro, hem de makro yaklaşımlarda "sosyal rol" kavramı yoluyla gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir (BIELBY, 1992).

Makro bakış açısından hareket eden yaklaşımlarda, çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasındaki ilişkinin karmaşık ve iki yönlü olduğu belirtilmektedir. Özellikle endüstriyel kapitalist toplumlar temel alınarak oluşturulan bakış açılarına göre, bu tip toplumlar çalışma yaşamında ve işte sürekli değişime sahne olmakta, bu değişimlerle toplum birbirlerini karşılıklı etkilemektedir (WATSON, 1987: 109). Bu karşılıklı etkileşimin sistem yaklaşımının temeli olduğu düşüncesinden hareket eden Parker vd., (1972: 42-43), çalışma yaşamını "endüstri" olarak, çalışma dışı yaşamı da "aile" olarak kavramlaştırarak, bu iki yaşam alanı arasındaki ilişkiyi çözümlenebilecek iki

yaklaşım ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşımlardan birisi, "endüstriyel örgütleri" ve "aileyi" sosyal sistemin etkileşen iki alt sistemi olarak ele almaktadır. Diğer yaklaşım ise, alanlar arasındaki ilişkiyi bireylerin "meslekleri" ve "aile yaşam" alanları arasındaki ilişkiler olarak, birey-rol düzeyinde çözümlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında, araştırmacıların modern endüstriyel örgüt tiplerinin aile yaşamı üzerindeki ve meslek rollerinin de aile rolleri üzerindeki etkilerini belirlemeye çalıştıkları, daha sonra aile örneklerinin endüstriyel örgütler ve davranışlar üzerinde ne derece ve nasıl etkili olabileceği konusuna yöneldikleri görülmektedir. Endüstri, aile yaşamına doğrudan ve dolaylı olarak etki edebilir. Doğrudan etkisi, belirli bir meslek biçimiyle ilgili tutum ve koşulların çalışma dışı yaşamda aileyle ilgili koşul ve tutumları etkilemesi şeklinde ortaya çıkabilir. Dolaylı etkisi ise, meslek ve aile arasındaki ilişkinin sosyal sınıf üyeliği yoluyla ortaya çıkar. Şöyle ki, bir mesleğin üyesi olmak, belirli bir sınıfın üyesi olmakla ilişkilidir. Diğer yandan çalışma rolü, örgütlerin belirli bir yönü olarak nesnel biçimde tanımlanabilir fakat bireylerin öznel olarak çalışma rolüne nasıl yöneldikleri ve bu rolleri nasıl algılayıp nasıl yorumladıkları, çalışma dışı yaşam alanında "bu rolün önemiyle" ve "çalışma dışı yaşam rolleriyle" ilgilidir (PARKER vd., 1971: 15). Görülüyor ki sosyal sınıf, aile, eğitim ve diğer sosyal yapısal etmenler, bireylerin çalışma-iş yönelimine ana etkide bulunan etmenlerdir (WATSON, 1987: 110).

Bu kuramsal yaklaşıma göre, çalışma dışı yaşam alanında kadın ve erkek arasındaki rekabeti en aza indirmek, ailenin tutarlılığını sağlamak ailede gücün geleneksel konumunu koruyabilmek ve dengeyi sağlayabilmek açısından iki yaşam alanının ve bu alanlardaki rollerin tanımlanması, bir işbölümü çerçevesinde düzenlenmesi gerekli ve doğrudur (BIEBY, 1992: 287). Bu yaklaşımla bağlantılı olarak Parsons ve Bales (1956), rol farklılaşması kavramını kullanarak ailede erkeğin rolünü "yaptığı iş" yoluyla ailenin dış dünya ile ilişkisini kuran "araçsal rol" (instrumental role) olarak, kadının rolünü ise, kadının ailede gereksinimlerle uğraşma ev ve çocukların sorumluluğunu üstlenmesinden dolayı, "duygusal rol" (expressive role) olarak tanımlamışlardır. Bu durumda aileyi kamusal alana (çalışma alanına) bağlayan rol, ücretli çalışan ve ailenin geçimini sağlayan erkeğin araçsal rolüyle kurulmaktadır.

Diğer yandan yapısal-işlevselci yaklaşım altında geliştirilen kuramlar, çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam arasında bağlantı kurmaya elverişli bir yol olarak, çalışma rolü tutumunu görmüş ve bunu iş tatmini şeklinde belirleyerek, "çalışanın işinden beklediği ya da olması gerektiğini düşündüğü şey ile gerçekteki çalışma yaşamı arasındaki farkın işlevi" olarak tanımlamıştır (PARKER vd., 1971: 148). Mikro düzeyde bağ kurmaya çalışan araştırmacılar ise iş tatminini, "bireyin işinden hoşnut olup olmaması ile ilgili içsel bir durum" olarak tanımlamaktadırlar. (MOORHEAD/ GRIFFIN, 1989: 88-89)

Sosyal psikolojik bakış açısından hareket eden sosyologlar tarafından, aileler ve çalışma alanı arasındaki bağlantılar, kesişimler ve dönüşümler göz önüne alınarak, zaman içinde bu iki alan arasında karşılıklı mikro düzeydeki dinamikler belirlenebilmiş, işin ve aile davranışının etkilerini ve zaman içinde bireyin öznel bağlanışlarını kapsayan dinamikler belirlenmeye başlanmıştır (BIELBY, 1992: 288).

Sosyologların üzerinde önemle durdukları konu, çalışma yaşamının aile üzerindeki etkileridir. Araştırma bulguları iki ana başlıkta toplanmaktadır: Birincisi aile yaşamına dayalı olarak eşlerin sosyo-ekonomik kaynaklarının etkileri, ikincisi, iş piyasası ile aile sorumlulukları arasında örgütlenme ve işbirliğinin sağlanmasıdır. Diğer bir araştırma yolu da çalışma yaşamındaki deneyimlerin özellikleriyle, aile üyelerinin sosyal ve psikolojik durumu arasında mikro düzeydeki bağların oluşturulmasıdır. Bu çalışmalar iş tatminini, işin yapısını, aile ilişkilerini, stres ve aile üyelerinin istihdam koşullarını incelemektedir (BIELBY, 1992: 288). Bireylerin her iki yaşam alanında kesişen üç temel rolü olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar; çalışma rolü, eş rolü ve ebeveyn rolüdür. Bu ayrıma bağlı olarak bireylerin bu üç rolle ilgili rol sargınlığı (role involvement)nin iki yönü vardır: Birincisi, eş ve ebeveyn rolleri ile çalışan rolünün bileşiminden oluşur diğeri ise, her bir rolün yerine getirilmesiyle ilişkili tatminler ve gerginliklerdir. Bu tatmin ve gerginlikler, çok sayıda rolün üstlenilmesinden kaynaklanan özellikle çalışan kadınların yaşadığı rol gerilimi, rol çatışması, depresyon, tükeniş ve başa çıkma gibi deneyimlerdir (VOYDANOFF/ DONNELLY, 1989).

Literatür gözden geçirildiğinde, bazı sosyologların mevcut kuramsal bilgi birikimi üzerinde yeni yaklaşımlar geliştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Her yaklaşım, alanlar arasındaki ilişkinin niteliğini çözümlmek için yollar önermekte ve genelleştirilebilecek model arayışına katkıda bulunmaktadır. Goldhorpe vd., (1968), "Müreffeh İşçi" (Affluent Worker) adlı araştırmalarında, çalışma ve çalışma dışı yaşam arasındaki ilişkiye açıklık getirebilecek bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Çalışma yaşamında "çalışma rolüne yönelim" ile çalışma dışı yaşam arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmacılar bireylerin sahip oldukları sosyal sınıf imajının yaptıkları işle ilgili olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca işyeri büyüklüğü, çalışma grubunun örgütlenişi, bunların yönetim ve denetçilerle ilişkileri, iş süreci üzerinde çalışanın denetim derecesi, işin çalışanlar arasındaki ilişkileri kolaylaştırma ya da engelleme derecesi, çalışanlar ve üst kadro arasındaki ayrımın katılık derecesi, çalışma güvenliği, kazançların artışı ve iş disiplini gibi konular çalışma yaşamı alanının niteliğini belirlemede kullanılmıştır. Otomotiv sektörü çalışanları üzerinde yapılan araştırmada üç tip çalışma yönelimi biçimi ve bunların iş dışı alanla ilişkisi ayırılmıştır: Bunlar, araçsal, bürokratik ve dayanışmacı yönelimler olarak sıralanabilir.

1. Araçsal Yönelim (Instrumental Orientation): Araçsal yönelimde, istenmeden yapılan bir iş anlamında "çalışma", değerli bir yaşama biçimini destekleyecek geliri elde etmek anlamındadır ve işin yaşamın bütünleyici bir parçası olmadığı görülmektedir. Çalışanlarda içsel ödüllerden çok dışsal ödüllere önem veren, "ekonomik insan" olarak çabalarını en aza, ekonomik kazançlarını ise en yükseğe çıkarma eğilimini yansıtan davranış biçimleri gözlenmektedir. Araçsal yönelimde çalışanların işleri, merkezi yaşam ilgilerinin bir parçası olarak belirmez; iş, çalışanların duygusal olarak sosyal ilişkilerinin ve önemli deneyimlerinin kaynağı olmadığı gibi kendilerini gerçekleştirme olanak sağlayan bir kaynak olarak da düşünülmez. Sonuç olarak, çalışanların yaşamları keskin biçimde çalışma ve çalışma dışı alanlar olarak ikili bir ayrım gösterir. Çalışma yaşamındaki deneyimler ve sosyal ilişkiler, çalışma dışı yaşama taşınmaz ve çalışanların acil ya da gerekli sendika etkinlikleri hariç, işle ilgili kulüp ya da çeşitli topluluklar gibi sosyal etkinliklere katılmaları olası değildir (GOLDHORPE vd., 1968: 38-9).

2. Bürokratik Yönelim (Bureaucratic Orientation): Bu yönelim biçiminde çalışmanın birincil anlamı, sonuçta çalışan için uzun vadede kariyere dönüşecek sürekli artan bir gelir ve statü sağlayan bir örgüte hizmet anlamı taşır. Ekonomik ödüllere yalnız yapılan işin ya da harcanan emeğin maddi getirisi olarak bakılmaz, daha çok belirli bir hizmet süresi, özel bir derece ya da işlevi için uygun bir ücret olarak bakılır. Çalışanların örgütlerine bağlılıkları, piyasa ilişkilerinde olması gerekenden daha fazla belirli ahlaksal unsurları içerir. Bu yönelimde çalışan için, kariyerin biçimlenişinde gelir artışı ve statü açısından yükselme önemlidir. Bu durum, kaçınılmaz olarak onun sosyal kimliğinin bir parçası olur. Bu nedenle çalışma, bireyin merkezi bir yaşam ilgisi olarak ortaya çıkar ve kariyer kesin bir yaşam kaderi olarak görülür. Sonuç olarak, çalışanların yaşamları keskin biçimde çalışma ve çalışma dışı alanlar olarak ikili bir ayrım göstermez. Örgütleri ve meslektaşları çalışanların çalışma dışı yaşamlarını biçimlendirebilir veya biçimlendirmeyebilir fakat bireylerin çalışma yaşamı yoluyla biçimlenen benlik kavramları ve sosyal özlemleri, çalışma dışı etkinliklere ve ilişkilere taşınır (GOLDHORPE vd., 1968:39-40).

3. Dayanışmacı Yönelim (Solidaristic Orientation): Bu tür bir yönelimde, şüphesiz ki, çalışmanın ekonomik bir anlamı vardır ve çalışma basit bir zorunluluk olarak değil ama bir grup etkinliği olarak yaşanır. Çalışma sonucu elde edilen ekonomik kazançlar, grup dayanışmasının tehditlenmesini ve grup normlarını savunacak davranışı yükseltme uğruna feda edilebilir. Örneğin çalışanlar, grup normlarına uyumlu olmak için parasal teşvik edicilerle ilgili bir programa göre kazançlarını sınırlandırabilirler veya başka yerde kendilerine daha yüksek ücretler önerildiğinde örgütlerine sadık kalabilirler. Örgütsel sargınlıkları açıkça ahlaksal ve olumlu bir biçimdedir. İşle ilgili paylaşılan etkinlikler ve sosyal ilişkiler duygusal olarak ödüllendirici bulunur. Burada

çalışma rolü merkezi yaşam ilgisini yansıtır. Bu yönelime sahip çalışanlar için çalışma yaşam alanı ile çalışma dışı yaşam alanı çok yakından ilişkilidir. Çalışma deneyim ve ilişkileri çalışanların iş dışındaki sosyal varlığının temelini biçimlendirir. Çalışma yaşamı adeta bütün bir yaşam tarzını ifade eder (GOLDHORPE vd., 1968:40-41).

Çalışma ile çalışma dışı yaşam alanlarının ilişkisine yönelik literatürde yer alan "üç varsayım yaklaşımı" alanlar arasındaki ilişkinin çözümlenmesinde en çok kullanılan yaklaşımdır. Özellikle 1980'lerden sonra daha da geliştirilerek kullanılan ve alanlar arasında hem makro hem de mikro düzeyde bağ kurmaya elverişli bu yaklaşım H. L. Wilensky tarafından geliştirilmiştir. Bunlar karşılıklı ilişkinin doğasına uygun olarak basit biçimde farklılaşan saçılma, dengeleme ve bölünme varsayımlarıdır.⁴

Wilensky'nin çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasındaki ilişkiyi kavramlaştırması "tutumlar" veya "duygular"dan çok "etkinlikler"i yansıtmaya eğilim taşımaktadır. Bazı araştırmacılar "etkinlikler" üzerinde odaklandıkları halde (KABANOFF/ OBRIEN, 1980), diğer araştırmacıların çoğu "etkinlikler" ve "tutumlar" arasında farklılık gözetmemişlerdir (JUDGE/WATANABE 1994:102). "Üç varsayım yaklaşımı" eleştirilmesine rağmen bir kenara bırakılmamış, içeriği çeşitli değişkenler katılarak ve bu değişkenler arasında bağlar kurularak zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşım, iki yaşam alanı arasında üç ilişki biçiminin varolduğunu ileri sürmektedir:

1. Saçılma Varsayımı (Spillover Hypothesis): Bu hipotezde iki yaşam alanından birinde yaşanan ilişki, beklenti ve bunların gerçekleşme düzeyinin sonuçları olarak tutumların, diğer yaşam alanındaki deneyimleri aynı yönde etkilediği varsayılmaktadır. Örneğin bir yaşam alanındaki beklentilerin gerçekleşme düzeyi düşükse, bunun sonuçları yani düşük tatmin düzeyi diğer yaşam alanındaki beklentilerin gerçekleşme düzeylerini, yani tatmin düzeyini aynı yönde etkileyecektir. Saçılma, çalışma yaşamından çalışma dışı yaşama ya da çalışma dışı yaşamdan çalışma dışı yaşama olabilmektedir. İki alandan birinde yaşanan olumsuzluğa ilişkin algının diğer alanı da olumsuz yönde etkilemesi olumsuz saçılma adını alırken, olumlu deneyimlerin diğer yaşam alanına olumlu biçimde etki etmesi olumlu saçılma olarak adlandırılmaktadır (ELIZUR, 1991; SWANSON, 1992; VOYDANOFF, 1988; CHACKO, 1983). Farklı kuramsal açıklamalar, bir alanda gerçekleşen tutum ve inançların diğer alanda da etkilerini genelleştiren bir saçılma dizisi önermişlerdir. Örneğin CHAMPOUX (1981), çalışma yaşamı alanında kurulan sosyal ilişkilerin ve bağların, çalışma dışı alan etkinliklerine taşınabildiğini ve iki yaşam alanının

4 WILENSKY, H. L. (1960), "Work, Careers and Social Integration", *International Social Sciences Journal*, 12, 543-560'dan akt. (ELIZUR 1991: 313-314; LOSCOCCO /ROSCHELLE, 1991: 201).

çok yönlü biçimde bağlı olabileceğini belirtmiştir. Şöyle ki, bazı deneyimler için çalışma yaşamından çalışma dışı yaşama saçılma görülebileceğini ama başka gereksinimler ve deneyimler için diğer varsayımların (dengeleme ve bölünme gibi) geçerli olabileceğini ifade etmiştir. Benzer şekilde katarsis (catharsis)⁵ kuramı, bir alanda duyguların boşalması halinde diğer alanda gelişecekleri savını taşımaktadır (RAIN vd., 1991: 289). Saçılma varsayımı, çok sayıda araştırmamanın (SHAFFER, 1987; SMALL/RILEY 1990) bulgularıyla en fazla desteklenen varsayım olmuştur.

2. Dengeleme Varsayımı (Compensation Hypothesis): İki yaşam alanından birinde beklentiler düşük düzeyde gerçekleşerek düşük tatmine neden oluyorsa, insanlar bu olumsuzluğu dengelemek amacıyla, diğer yaşam alanındaki beklentilerini gerçekleştirme çabasına girmekte, yani yaşamın bu alanında daha etkin olmayı seçmektedirler. Örneğin bu hipoteze göre, çalışma yaşamında beklediklerini bulmayan insanların, çalışma dışı yaşamlarında aile, arkadaş, akraba ve komşuluk ilişkilerinin daha sık örgülü bir dokuya sahip olacağı ve bu yaşam alanındaki tatmin düzeylerini yükseltmeye çalışacakları varsayılmaktadır. Monotonluk yaratan rutin işlerde çalışanların özel yaşamlarında daha aktif bir yaşam biçimini tercih ettiklerini gösteren araştırmalar mevcuttur (ELIZUR, 1991; GEORGE/BRIEF, 1990). Diğer bir deyişle bir alanda yaşanan düşük tatmin diğer alanda yüksek tatminle dengelenecektir (RAIN vd., 1991: 288). Barling (1986), çalışma yaşamından düşük tatmin sağlayan ve olumsuz çalışma tutumuna sahip babaların, çocukları ile yakın ilişki kurduklarını ve bir çok etkinliği paylaşarak iki yaşam alanı arasında denge sağlayabildiklerini belirlemiştir. Savcı (1997), bilgisayarla veri girişi işinde çalışanlar üzerinde yaptığı araştırmada, yoğun teknoloji kullanımının yarattığı düşük nitelikli ve sosyal izolasyon getiren çalışma ortamında çalışanların, çalışma dışı yaşamlarında aile yaşamlarının aktif olduğu, akraba ve arkadaşlarıyla görüşme sıklıklarının kontrol grubuna oranla çok fazla olduğunu saptamıştır.

3. Bölünme/Ayrılma Varsayımı (Segmentation Hypothesis): Günümüzün modern toplumlarında, insanların çalışma ve çalışma dışı yaşamlarını kesin hatlarla birbirinden ayırmayı başardıkları görüşlerinden hareketle bu varsayım, çalışma ve çalışma dışı yaşam alanlarını ikiye bölünmüş

5 Katharsis, ilk kez Aristo tarafından 'Duyguların temizlenmesi ve saflaşması anlamında kullanılmış bir sözcüktür (SEAGO, 1964: 77-78). Daha sonra Freud, bastırılmış duyguların ruhsal yaraların konuşma ve yeniden canlandırılma yoluyla bireyin bilinç düzeyine taşınması ile ruhsal boşalım yaşanacağını ileri sürmüştür. Bu görüşten hareket eden Katharsis kuramına göre engellenme ve hayal kırıklığı kızgınlığa yol açar ve bir şekilde serbest kalıncaya kadar tıpkı kapalı bir ortamdaki basınç gibi bireyin içinde gelişir ve güçlenir. Kathartik olduğu düşünülen eylemler saldırgan, diğer saldırgan düşünce, duygu ve davranışlara yol açabilirler. Boşalmamaları halinde daha fazla kızgınlık ve saldırıya dönüşebilirler (BUSHMAN vd., 1999: 368).

fakat hiç etkileşmeyen alanlar olarak kavramlaştırmaktadır. Kısaca bu iki alan arasında bir ilişki bulunmamaktadır (RAIN vd., 1991: 289; LOSCOCCO /ROSCELLE, 1991; ELIZUR, 1991).

Near vd. (1983: 28), saçılma ve dengeleme varsayımlarına karşı çıkararak, insanların olumsuz çalışma koşullarına rağmen, kendilerini işleriyle tatmin olmuş ve mutlu hissedebileceklerini ifade ederek, çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşama ayrı ayrı etki eden etmenlerin, aslında bireylerin her iki alandaki "sosyal tarihleri" (social history) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin bireylerin çalışma yaşamlarının sosyal tarihini işin nitelikleri, işte ilerleme fırsatları vb. gibi o güne kadar olan deneyimleri oluştururken, çalışma dışı yaşamlarının sosyal tarihini, çocuk sayısı, evlilik ilişkisi, insanlara güven vb. gibi o güne kadar olan yaşam koşulları oluşturur. Her iki alandaki tatminler, ilgili sosyal tarihlere bağlı olarak ortaya çıkar ve alanlar ayrı ayrı olmalarına rağmen birlikte tüm yaşam tatminine etki ederler.

"Üç varsayım yaklaşımı" sosyal bilimciler tarafından çok basit olduğu gerekçesi ile eleştirilmiş ve alanlar arasında daha güçlü bağ kurabilecek ve deneysel olarak test edilebilecek yeni yaklaşımların geliştirilmesine gereksinim olduğu belirtilmiştir. Daha sonra sosyologlar bu üç varsayımına iki varsayım daha, "çatışma" ve "araçsallık" varsayımlarını eklemiştir.

Çatışma Varsayımı (Conflict Hypothesis)'na göre, çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasında uzlaştırılması mümkün olmayan bir çatışma bulunmaktadır (VOYDANOFF, 1988; RAIN vd., 1991). Ancak Shamir (1983: 116), çalışma ve çalışma dışı roller aracılığıyla gerçekleşen bu çatışmanın gerçek (actual) mi yoksa algılanmış (perceived) çatışma mı olduğu üzerinde durmak gerektiğini belirtmektedir. Çalışma rolü ve aile rolleri arasında çatışma, bireyin bir alandaki rol setindeki üyeliği ile diğer alandaki rol setindeki bir üyeliğinin çatışmasıyla ilgili "rol baskısı" olarak tanımlanabilir (WILEY, 1987: 467). Greenhaus ve Beutell (1985: 77), üç tip çatışma belirlemişlerdir: Bunlardan birincisi, "zamana bağlı çatışma"dır. Bu tip çatışmada, bir rolün oynanması için gereken zaman, bireyin bir diğer role katılımına engel olmaktadır. İkinci çatışma tipi "gerginliğe dayalı" olarak ortaya çıkar ve bir rolde üretilen stres belirtilerinin diğer role etkisi ya da müdahalesi olarak açıklanabilir. Üçüncü çatışma tipi ise "davranışa dayalı çatışma"dır ve bir rolde işlevsel olan davranışların, diğer bir rolde "olumsuz işlevsel" (dysfunctional) olmaları şeklinde tanımlanabilir. Greenhaus (1989: 29), stres modelinin iki alan arasındaki ilişkiyi açıklamak için uygun bir zemin oluşturduğunu, bireysel farklılıklar ve psikolojik değerlendirmelere olanak sağladığını ifade etmektedir.

Araçsallık Varsayımı (Instrumentality Hypothesis)'na göre, "birey için bir yaşam alanı öncelik taşıdığı zaman, bunun anlamı diğer yaşam alanında arzu edilen bir şeyi elde etmek" olacaktır. Araçsallık, bireyin özel yaşamında

tatmine ulaşmasını sağlaması ve sürdürmesi için, çalışma yaşamındaki etkinliklerini geliştirmek amacıyla bilinçli bir karar alması olarak tanımlanabilir (BURKE, 1986).

İnsanların yaşam ilgileri hangi alanda yoğunlaşmış ise, o alandaki rol ya da rollerin önem kazandığı ve merkezi konuma geldiği ifade edilmektedir (LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991: 184). Örneğin, niteliği yüksek işlerde çalışanların merkezi yaşam ilgileri bu alanda oluşmakta, çalışma rolü diğer tüm rollerin üzerinde bir öneme sahip olmaktadır. Eğer iki yaşam alanı birbirine benzer nitelikteyse, iki alan arasında ilişki bulunmadığı, eğer çalışma yaşamı niteliksiz ise, bu kez çalışma dışı yaşam alanı ve rollerinin merkezi konuma geldiği belirtilmektedir (PARKER vd., 1972).

2.2. Çalışma Yaşamının Aile Yaşamına Etkileri

Aile, insanın yaşam çevrimi içinde en önemli kurumdur. Çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasındaki ilişki konusunda en fazla araştırma, çalışma yaşamının aile üzerindeki etkilerini belirlemek üzere yapılmış ve aile yaşamı, eş, ebeveyn rolleriyle bu roller arasındaki ilişkilere yönelinmiştir. Özellikle 1970'lerden sonra rol kuramından hareket eden araştırmalarla yaşam tatmini, evlilik tatmini, rol yükü, stres, rol çatışması, duygusal hoşnutsuzluk, çift kariyerli eşler, çalışan anneler, çocuk bakımı, destek ve sorunlarla başa çıkma vb. gibi tutumlar üzerinde çalışma yaşamının etkileri ölçülmeye çalışılmıştır (GREENHAUS, 1989; LOSCOCCO/ROSCELLE, 1991; MARSHALL vd., 1992).

Literatüre bakıldığında, model geliştirmeye yönelik bazı çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu çalışmalardan birinde, bireylerin işlerine yönelim tipinin aileleri üzerinde büyük etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Örneğin bir bölgeden bir bölgeye ve bir örgütten diğerine hareket ederek kariyerinde üst konumlara yükselme özlemi içinde bulunan, işiyle evli ve işinde kariyerinde başarıyı hedefleyen "sarmalacı" (spiralist) adı verilen belirli bir çalışan tipi tanımlanmaktadır. Erkeklerin çalışma yaşamında başarıya yönelimlerine bağlı olarak aile rollerine yaklaşımları farklılaşmaktadır. Başarısız bir erkeğin aile rollerini eşiyile paylaşarak, çalışma dışı yaşamını merkezi yaşam ilgisi haline getirebileceği ifade edilmektedir. Fakat erkek, hem iş hem de ev yaşamında başarıya yönelmişse, bu iki yaşam alanı arasında çatışma yaşayabilir ve bu alanlara bağlanması ile ilişkileri inişli-çıkışlı olabilir⁶. Bu modele göre, çalışma ve aile yaşamı arasındaki ilişki Tablo I'de gösterilmektedir.

6 EDGELL, S. (1970), "Spiralists: Their Careers and Family Lives", *British Journal of Sociology*, September'dan akt. (PARKER vd., 1972: 44).

Tablo I: Çalışma Yaşamında "Başarıya Yönelim" ile Çalışma Dışı Yaşamda "Aile ve Roller" Arasındaki İlişki

İşte Başarıya Yönelim	Merkezi Yaşam İlgisi	Roller	Aile Yaşamı İlgisi
Yüksek	İş	Ayrılmış	Erkek-egemen
Orta	Ev ve İş	Rol Çatışması	Tutarsız
Düşük	Ev	Birleşik	Eşitlikçi

Kaynak: EDGEL, S. (1970)'den akt. (PARKER vd., 1972: 44).

Bir başka yaklaşımda, çalışma ve aile rollerinin her iki alanda benzer yapısal örnekler gösteren birbirini etkileyen eşbiçimli (isomorphic) roller ya da farklı yapısal örnekler sergileyen farklıbiçimli (heteromorphic) roller olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu yaklaşımdan hareket edilerek, çalışma yaşamı alanı ile aile arasında ilişkiyi açıklamaya yönelik çalışmaların bulguları, üç ilişki örneğinde odaklanmaktadır. Bunlar, genişleme (extension), ilişkisizlik (neutrality) ve karşıtlık (opposition) şeklinde adlandırılmaktadır (Tablo II).

Bu modele göre, kadının kocasının işinde işbirliği yaptığı ailelerde, aile ve çalışma yaşamı alanlarının eşbiçimli (isomorphic) olduğu, bir alanın diğer alana genişleyebildiği ifade edilmektedir. Çalışma alanı ve aile alanı arasında en az ilişki (tarafsızlık), erkeğin meslek rolünün belirli bir yaşam tarzı sağlamanın ötesinde aile yaşamı üzerinde etkisinin olmadığı ailelerde örneklendirilebilir. Karşıtlık ilişkisi, daha çok bedensel emeğe dayalı işlerde çalışan erkeklerin aile yaşamlarını dengeleyici bir işleve sahip olarak algılamaları ve işte gördükleri zararın tamir edilmesini (beslenme ve rahatlarının sağlanması gibi) eşlerinden beklmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır (PARKER vd., 1972: 49).

Benzer şekilde Bott (1970), sosyal ağ (social network) kuramından hareketle yapılandırdığı ve evli çiftlerin rol ilişkileri konusunda yapmış olduğu araştırmada, eşler arasında "ayrılmış" ve "birleşik" evlilik rolü ilişkilerinin çalışma rolü özellikleriyle ilişkili olduğunu belirlemiştir. Ayrılmış evlilik rol ilişkisinde karı kocanın açıkça görevleri bölüştükleri, dikkat çekici biçimde ayrı ilgiler ve etkinliklerle uğraştıkları ve boş zamanlarını ayrı ayrı değerlendirdikleri görülmektedir. Birleşik evlilik rol ilişkisinde ise, tersine eşler arasında çok az görev farklılaşması olduğu, çok sayıda ortak ilgilerin paylaşıldığı, bu nedenle de birçok etkinliğin birlikte yapıldığı, boş zamanların beraber değerlendirildiği görülmektedir (BOTT, 1970: 147). Çalışma ve çalışma dışı yaşam alanları arasında ilişkiyi gösteren araştırmaya göre, eşleri niteliksiz

Tablo II: Çalışma Yaşamı ve Aile Yaşamı İlişkisine Genişleme, Tarafsızlık ve Karşılıklı Model

Alanlar Arasındaki İlişki Tipi	Genişletme (Olumlu)	İlişkisiz (Nötr) (En Küçük)	Karşılıklı (Olumsuz)
Meslek tipi	çiftçilik, küçük dükkan sahipliği, belirli uzmanlık veya ustalıklarla ilgili meslekler.	teknik ve rutin, el emeğine dayalı olmayan.	madencilik, balıkçılık, bazı kişisel olmayan meslekler.
Mesleğin özellikleri	ev ve iş yerleşimi kısmen ortak yayılmış.	mesleğin aileye düşük etkisi. zarar veren iş.	fiziksel veya psikolojik olarak
Meslek rolüne ilişkin olarak kocanın ailesel rolü	sürekli işle ilgili	işe alternatif	işten uzaklaşma
Kocanın mesleğine ilişkin olarak kadının rolü	işbirliği içinde	destekleyici	kenarda

Kaynak: PARKER vd., 1972: 50.

işlerde çalışan erkeklerde ayrılmış evlilik rol ilişkisi, profesyonel mesleklerde çalışan kadınların eşleriyle birleşik evlilik rol ilişkisi sergilediği ortaya çıkmıştır. Bu durumun eğitim düzeyi ve sınıfsal pozisyonla ilişkili olduğu belirtilmektedir. Ayrılmış evlilik rol ilişkisi bulunan ailelerin, sosyal çevreleriyle (akraba arkadaş, komşu vb.) sıkı dokulu sosyal ilişki kurdukları, birleşik rol ilişkisine sahip eşlerin ise sosyal çevreleriyle gevşek dokulu sosyal ilişkiler kurdukları belirlenmiştir. Dolaylı olarak çalışma rolünün niteliği ile aile ve yakın sosyal çevreyle oluşan sosyal ağ arasında etkileşimi görmek mümkündür. Aynı kuramsal modelden hareket eden Çelebi (1993), bağımsız işyeri sahibi kadınların iş ve aile ilişkilerini incelemiş, çalışan kadınların iki yaşam alanı arasında bir çatışma yaşamadıkları, iki alandaki rolleri (çalışma, eş, anne, arkadaş ve akraba rolleri) arasında bir denge kurabildiklerini belirtmiştir.

Moen (1983), çalışma yaşamı ve aile yaşamı arasındaki bağlantıyı, "kişisel kaynakların bir alış-veriş sistemi" olarak kavramlaştırmaktadır. Araştırmacı,

bağlılık, nitelik ve enerjinin, ekonomik güvence, statü ve kimlik duygusuna dönüşmesi üzerinde durmuş, alışverişin doğasının ailenin yapısı ve yaşam basamaklarına göre değiştiğini ileri sürmüştür.

Feminist yaklaşımlar, çalışma rolü ile çalışma dışı rollerin etkileşimine "toplumsal cinsiyet" kavramından hareket eden bir bakış açısı getirmektedir. Endüstri ve çalışma sosyolojisinin geleneksel ve popüler konularından biri "kadınlar ve çalışma" olmuştur ve bununla bağlantılı olarak da "çalışan anneler" konusu önemli bir alt başlık olarak ortaya çıkmaktadır. Kadının özel ve kamusal alandaki ev ve çalışma rolleri bir çok araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Göreceli olarak kadın ve erkeklerin tipik deneyimleri ile değişen ev ve çalışma rolleri arasındaki ilişkiyi ve alanlar arasındaki bağlantının niteliğini belirlemek için uygun yollar geliştirmek gerekir. Toplumsal cinsiyet farklılıkları, sosyal ve kültürel etkinliklerin çoğunun içinde gerçekleştiği bütün toplumlarda ana örnek etmendir. Bu noktada toplumda işbölümüne dayalı mesleki yapının, toplumsal cinsiyet hatları üzerinde nasıl kalıplaştığı ve bununla bağlantılı olarak ayrımcılığın nasıl oluştuğu önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar yapan sosyologlar bir yanlışlığa saplanmama konusunda uyarıda bulunmaktadırlar. Örneğin, işgücüne erkeklerin katılımı "iş modeli" olarak düşünülürken, kadın katılımı "toplumsal cinsiyet modeli" olarak ele alınmaktadır. Burada erkeklerin işi, çalışma koşulları, fırsatlar ve sorunlar açısından düşünülürken, çalışma dışı yönler, çalışma yaşamındaki etkinliklerden etkilenmiş görülmektedir. Oysa kadınların çalışma yaşam alanıyla ilişkilerine bakıldığında, aile durumu ilişkilerinden ve kişisel özelliklerinden türeyen bir istihdam biçiminin yakıştırıldığı görülmektedir. Bu yazarlar, bütünleştirici bir yaklaşıma gereksinim olduğunu, iş ve toplumsal cinsiyet etmenleri arasındaki etkileşime dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar (WATSON, 1987: 112-113; SMITH vd., 1998:650-653).

Kanter (1977: 15), çalışma yaşamı ile aile arasındaki ilişkinin tanımlanmasında "ayrı dünyalar" (separate worlds) ifadesini kullanmakta ve bu ayrı dünyaların çok az da olsa bazı yerlerde kesiştiklerini belirtmektedir. Çalışma yaşamında farklı iş durumlarının farklı talepleri (geçici, duygusal, fiziksel) olduğunu ileri sürüp, bunların çalışanlar ve aileleri üzerindeki etkilerini tartışan Kanter, örneğin, işverenler ya da yöneticilerin, örgüte bağlı bir çalışan tipine gereksinim duyduklarını, "buradaysan başka yaşamın yokmuş gibi davranırsın" şeklinde çalışanlara baskı yaptıklarını ileri sürmektedir. Bu tür talepler, çalışma yaşamını özel yaşamdan ayrı tutma yaklaşımını pekiştirici bir rol oynamaktadır.

Feminist yaklaşımlar, ikili ayrımlardan uzaklaşmaya, kamusal (eril), özel (dişil) alanların eşitliğini sağlamaya eğilimlidirler. Toplum ve kültürden kaynaklanan iki alanın ayrımı "aile sorumluluğu almayan erkek çalışan" tipi yaratmıştır. Erkeklerin çoğu, "bölünmüş zihinsel model" (segmented mental

model)'e sahiptir ve aileyle çalışma yaşamını ayrı kategorilere ayırır. Kadınlarsa, kamusal alan ve özel alanları birleştirme, iki alanla da başarılı biçimde uğraşma eğilimindedirler (ANDREWS/BAILYN, 1993: 263-264). Bu görüşün geçerliliğini sınamak için yapılan araştırmanın sonucunda, kadın ve erkeklerin çalışma yaşamı ile aile arasındaki ilişkiye "bölünme" (segmentation), "sinerji" (synergy)⁷ ve "karışık" (mixed) olarak üç biçimde yaklaştıkları belirlenmiştir.

Tablo III: Çalışma-Çalışma Dışı Yaşam Alanlarının Cinsiyete Göre Bölünme, Sinerji ve Karışık İlişki Tipinin Dağılımı

	Bölünmüş	Algısal Çerçeve		Toplam
		Sinerjik	Karışık	
Erkekler	15	4	4	23
Kadınlar	3	10	2	15
Toplam	18	14	6	38

Kaynak: ANDREWS/BAILYN, 1993: 272.

Tablo III'de, erkeklerin bölünme, kadınların ise sinerji ilişki tipini benimsedikleri görülmektedir. Bu karşılaştırma kadınların çalışma dışı yaşamları ile çalışma yaşamları arasındaki ilişkiyi sinerji geliştirerek, kamusal ve özel alanlar arasında köprü kuracak yollar bulduklarını göstermektedir. Sinerjik model, örgütlerin varsayılan talepleri ile uyuşmaz. Bu nedenle iki yaşam alanını ayırmayı başarabilenler ya da buna istekliler, çalışma yaşamında iyi yerleri ellerinde tutabileceklerdir (ANDREWS/BAILYN, 1993: 272).

Crompton ve Harris (1998: 123-124), çalışma yaşamında erkeklerin hem "içsel" hem de "dışsal" ödüllerin ikisini de arzu ettiklerini, oysa kadınların hem "çalışma" hem de "aileye" ilişkin kariyerlerinde başarı istediklerini belirtmektedir. Kadınlar için hangi yaşam alanının daha önemli olduğu, kadınların yaşam çevrimlerinin hangi basamağında olduklarına bağlıdır. Örneğin çocukların küçük yaşlarda olduğu dönem kadınların merkezi yaşam

7 Sinerji sözcüğü, "toplam çıktının parçaların çıktısından daha büyük olması"dır. (BENNET, 1994: 153).

İlgisi çalışma dışı yaşamda olabilmekte, daha sonraki yıllarda iş kariyeri ön plana geçebilmektedir.

Çalışma yaşamı ile boş zaman etkinlikleri (leisure) arasındaki ilişkiye bakıldığında, boş zaman etkinliklerinin, çalışma rolünden gelen stresi hafifletici ve dengeleyici (compensatory) etkisi olduğu, yaşam tatminini artırıcı bir rol oynadığı belirtilmektedir (SHAFFER, 1987:116; SWANSON, 1992:133). Ancak araştırmacılar boş zaman (free time) ile etkinliklerle geçirilen boş zaman (leisure) kavramlarının farklılığı üzerinde önemle durmaktadırlar (PARKER vd., 1972).

2.3. Ailenin Çalışma Yaşamına Etkileri

Çalışma dışı yaşamın çalışma yaşamına etkilerine bakıldığında, öncelikle aile yaşamına ilişkin etmenlerin etkileri, kadının çalışma yaşamına katılmasıyla birlikte gündeme gelmiştir. Ev, eş, çocukların işleri ve sorumlulukları, bu rollerle ilgili olarak çalışma yaşamına yansımakta, kadının kamusal alanda başarısızlığına yol açmaktadır. Ancak, aile yaşamında uyum ve düzenin sergilenmesi durumunda aile yaşam alanından çalışma yaşam alanına olumlu saçılma gerçekleşmektedir (LOSCOCCO/ROSCHELLE, 1991: 191-192). Kadının geleneksel rolleri (doğum ve çocukların bakımı vb.) nedeniyle iyi bir çalışan olamayacağı inancı hala geçerli görünmektedir (SMITH vd., 1998). Ailenin, çalışma yaşamında arzu edilebilir nitelikte "sadık" ve "sorumluluk sahibi" bireylerin yetiştirilmesini sağlayan bir kurum olarak rolü önemlidir (PARKER vd., 1972:48). Bu nedenle son yıllarda, çalışanların aile yaşamlarının ne denli önemli olduğu, ailesi ve çalışan arasındaki etkileşimin niteliğinin, bireyin kariyeri ve örgütsel çıktılar üzerindeki etkileri üzerinde durulmaktadır (GREENHAUS, 1989).

Sonuç

Çalışma ile çalışma dışı yaşam alanları arasındaki ilişkinin çözümlenmesi konusunda bir genel kuram arayışının devam ettiği görülmektedir. Sosyologların makro düzeyde, psikologların mikro düzeyde ele aldıkları araştırmalar, alanlar arasındaki etkileşimin niteliğini çözümlenmeye yarayacak ip uçları sunmaktadır. Ancak alanlar arasındaki bağların çok yönlü ve karmaşık olması, nedensel bağ kurmanın güçlüğü, ulaşılan bulguların genellenememesi, aralarında bağ kurulacak daha birçok bilinmez olduğunu göstermekte ve alanı açıklayacak güçlü bir kuram geliştirilmesini engellemektedir. Alanların etkileşimine ilişkin literatüre bakıldığında "üç varsayım modeli"nin sık kullanıldığı görülmekle birlikte, bu modelin hangi koşullarda geçerli olduğunun belirlenememesi de bir genel kuramın ortaya çıkışını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle Kabanoff ve O'Brien (1980), alanlar arasında araştırmaların birbiriyle çelişkili bulgulara ulaşmasının, belki de alanlar arasındaki ilişki için genel bir

yasının varolmadığı anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Genellikle roller ve rol ilişkileri ile bazı yapısal değişkenlerin üzerinde yoğunlaşan araştırmalar, bireysel ve kültürel farklılıkları dikkate almamış ve hızlı sosyal değişmeyi de göz ardı etmiş görünmektedir. Alanlar arasındaki ilişkinin belirlenmesinde metodolojik yönden de güçlüklerin olduğu belirtilmekte (SHAFFER, 1987) ve genelleştirilecek güçlü kuramsal zeminin sağlanmasının, ancak farklı değişkenlere yönelmiş çok sayıda yeni araştırmalar yapılarak gerçekleştirilebileceği ifade edilmektedir (RAIN vd., 1991; LOSCOCCO /ROSCELLE, 1991; SWANSON, 1992).

Kaynakça

- ANDREWS, Amy/BAILYN, Lotte (1993), "Segmentation and Synergy: Two Models of Linking Work and Family," HOOD, J. C. (ed.) *Men, Work and Family*, (Newsbury: Sage Publications Inc.): 262-275.
- BARLING, J. (1986), "Father's Work Experiences, the father-Child Relationship and Children's Behavior," *Journal of Occupational Behavior*, 7: 61-66.
- BENNET, Roger (1994), *Organizational Behavior* (London: The M and E Handbook Series, Pitman).
- BIELBY, Denise D. (1992), "Commitment to Work and Family," BLAKE, J./HAGAN, J. (eds.) *Annual Review of Sociology* (Annual Reviews Inc. 18): 280-291.
- BOTT, Elisabeth (1970), "Conjugal Roles and Social Networks," WORSLEY, P. (ed.) *Modern Sociology: Introductory Readings* (Penguin Books): 146-150.
- BROWN, Richard K. (1992), *Understanding Industrial Relations*, (London: Theoretical Perspectives in Industrial Sociology).
- BÜRKE, R. J. (1986), "Occupational and Life Stress and the Family: Conceptual Framework and Research Findings," *International Review of Applied Psychology*, 35: 347-369.
- BÜSHMAN, B.J./BAUMEISTER, R.F./STACK, A.D. (1999) "Catharsis, Agression and Persuasive Influence: Self-Fulfilling or Self-Defeating Prophecies?," *Journal of Personality and Social Psychology*, 76/3: 367-376.
- CHACKO, Thomas I. (1983), "Job and Life Satisfaction: A Causal Analysis of Their Relationships," *Academy of Management Journal*, 26/1: 163-169.
- CHAMPOUX, J.E. (1981), "An Exploratory Study of the Role of Job Scope Need for Achievement and Social Status in the Relationship Between Work and Nonwork," *Sociology and Social Research*, 65: 153-176.
- CROMPTON, R./HARRIS, F. (1998), "Explaining Women's Employment Patterns: "Orientations to Work" Revisited," *The British Journal of Sociology*, 49: 118-136.
- ÇELEBİ, Nilgün (1993), *Bağımsız İşyeri Sahibi Kadınların Aile ve İş İlişkileri*, (Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı).
- DİKMEN, Ahmet. A. (1995), "İş Doyumunu ve Yaşam Doyumunu İlişkisi," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50/3-4: 115-140.
- ELİZUR, Dov (1991), "Work and Nonwork Relations: The Conical Structure of Work and Home Life Relationship," *Journal of Organizational Behavior*, 12: 313-322.
- ERGIN, Canan (1992), "Çalışmanın Anlamı: Cinsiyet ve Meslek Değişkenlerine Göre Bir İnceleme," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9: 1-12.
- FICHTER, Joseph (1994), *Sosyoloji Nedir?* (Ankara: Atilla Kitabevi) (Çev: N. Çelebi).

- GEORGE, J. M./BRIEF, A. P. (1990), "The Economic Instrumentality of Work: An Examination of the Moderating Effects of Financial Requirements and Sex on the Pay-Life Satisfaction Relationship," *Journal of Vocational Behavior*, 37: 351-368.
- GREENHAUS, Jeffrey H. (1989), "The Intersection of Work and Family Roles: Individual, Interpersonal and Organizational Issues," GOLDSMITH, E. (ed.) *Work and Family: Theory, Research and Application* (London: Sage Publications): 23-44.
- GREENHAUS, J. H./BEUTELL, N. J. (1985), "Sources of Conflict Between Work and Family Roles," *Academy of Management Review*, 10: 76-88.
- GOLDHORPE, J.H./LOCKWOOD D./BECHOFFER F./PLATT J. (1968), *The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behavior* (Cambridge University Press).
- HACKMAN, J. R./OLDHAM, G. (1980), "Motivation Through the Design of Work," *Job Redesign*, (Mass: Addison-Wesley).
- JUDGE, Timothy A./WATANABE, Shinichiro (1994), "Individual Differences in the Nature of the Relationship Between Job and Life Satisfaction," *Journal of Occupational and Organizational Behavior*, 67: 101-107.
- KABANOFF/BOBRIEN, G.E. (1980), "Work and Leisure: A Task Analysis," *Journal of Applied Psychology*, 65: 596-609.
- KALLEBERG, Arne L. (1977), "Work Values and Job Rewards: A Theory of Job Satisfaction," *American Sociological Review*, 42: 124-143.
- KANTER, R.M. (1977), *Work and Family in the United States: A Critical Review and Agenda for Research and Policy*, (New York: Russell Sage).
- LORENCE, J. B./MORTIMER, J. T. (1985), "Job Involvement Through the Life Course: A Panel Study of Three Age Groups," *American Sociological Review*, 50: 618-638.
- LOSCOCO, K.A./ROSCHELLE, A.R. (1991), "Influences on the Quality of Work and Nonwork Life: Two Decades Review," *Journal of Vocational Behavior*, 39: 182-225.
- MARSHALL, C.M./CHADWICK, B.A./MARSHALL, B.C. (1992), "The Influence of Employment on Family Interaction, Well-being and Happiness," BAHR, S. J. (ed.) *Family Research: A Sixty Year Review 1930-1990* (Lexington Books).
- MERTON, Robert K. (1970), "The Role-Set," WORSLEY, P. (ed.) *Modern Sociology: Introducing Readings* (Penguin Books).
- MOORHEAD, G./GRIFFIN, R. W. (1989), *Organizational Behavior* (Boston: Houghton Mifflin Co.).
- NEAR, J.P./SMITH, C.A./RICE, R.W./HUNT, R.G. (1983), "Job Satisfaction and Nonwork Satisfaction As Components of Life Satisfaction," *Journal of Applied Social Psychology*, 13: 126-14.
- PARKER, S.R./BROWN, R.K./CHILD, J./SMITH, M.A. (1972), *The Sociology of Industry* (London: George Allen and Unwin Ltd.).
- PARSONS, T./BALES, F. (1956), *Family, Socialisation and Interaction Process* (London:Routledge and Kegan Paul).
- RAIN, J.S./LANE, I.M./STEINER, D.D. (1991), "A Current Look at the Job Satisfaction/Life Satisfaction Relationship: Review and Future Considerations," *Human Relations*, 44/3: 287-307.
- SAVCI, İlkay (1997), *İşyerlerinde Yoğun Bilgisayar Kullanımının Çalışanların Sosyal İlişkileri Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SCHERMERHORN, J.R./HUNT, J.G./OSBORN, R.N. (1998), *Basic Organizational Behavior* (N.Y: John Wiley&Sons).
- SEAGO, Dorothy W. (1964), *A Dictionary of the Social Sciences* (New York: The Free Press) (Ed.: J. Gould/W.L. Kolb).

- SHAFFER, G.S. (1987), "Patterns of Work and Nonwork Satisfaction," *Journal of Applied Psychology*, 72/1: 115-124.
- SHAMIR, Boas (1983), "Some Antecedents of Work-Nonwork Conflict," *Journal of Vocational Behavior*, 23: 98-111.
- SMITH, Patricia/SMITHS, L.J./HOY, F. (1998), "Employee Work Attitudes: The Subtle Influence of Gender," *Human Relations*, 51/5: 649-666.
- SWANSON, Jane L. (1992), "Vocational Behavior, 1989-1991: Life-Span Career Development and Reciprocal Interaction of Work and Nonwork," *Journal of Vocational Behavior*, 41: 101-161.
- WATSON, Tony (1987), *Sociology, Work and Industry* (London:Routledge and Kegan Paul).
- WILEY, Donna (1987), "The Relationship Between Work/Nonwork Role Conflict and Job Related Outcomes:Some Unanticipated Findings," *Journal of Management*, 13/3: 467-472.
- VOYDANOF, P. (1988), "Work Role Characteristics, Family Structure Demands and Work /Family Conflict," *Journal of Marriage and The Family*, 50: 749-761.
- VOYDANOFF, Patricia/DONNELLY, Brenda W. (1989), "Work and Family Roles and Psychological Distress," *Journal of Marriage and the Family*, 51/November: 923-932.